

NÉMETH JUDIT

Bencések a Szent István korabeli Magyarországon

Bevezetőül szeretnék áttekintést adni a Szent István korában – ezt a korszakot 1050-ig kitágítva – alapított bencés monostorainkról, táblázat formájában bemutatva; hol, mikor, milyen alapítású apátság keletkezett, milyen titullussal. A táblázat a bizonyossággal ismert monostorokat tartalmazza, a bizonytalan eredetűekről e keretek között nem esik szó.

MONOSTOR	ALAPÍTÁS ÉVE	ALAPÍTÓ	TITULUS
Pannonhalma	996	Géza fejedelem	Szt. Márton
Tata	1000 körül	Deodatus sanseverinói gróf	eredetileg Szt. Péter később Szt. Péter és Pál
Zoborhegy	995 körül	Géza vagy István	Szt. Ipoly
Pécsvárad	1015	István	Szt. Benedek
Bakonybél	1018 körül	István	Szt. Móric
Zalavár	1019	István	Szt. Adorján
Sár	1042	Aba Sámuel	Szűz Mária

A magyarországi bencés élet kezdetei a X. századra vezethetők vissza, amikor Szent Adalbert prágai püspök által alapított breznovi apátság szerzeteseinek egy része Anasztáz apát vezetésével 996-ban Magyarországra költözött. Itt Géza fejedelem Szent Márton hegyén, a későbbi *Pannonhalmán* jelölt ki otthont számukra. Géza fia, István, atyjánál is jobban felkarolta a bencés szerzetesek ügyét, és már nemcsak államérdekből, hanem keresztény meggyőződésből is támogatta őket, szíven viselte a már megindult Szent Márton-hegyi szerzetesközösség ügyét. Ennek elsődleges oka az volt, hogy amikor nem sokkal trónra lépése után rokona, Koppány fellázadt ellene, István Veszprém felé vonulva seregével megállt a még atyja idejében ide települt bencés monostornál, és fogadalmat tett, ha győz, megerősíti és felépítteti a már megindult szerzetesközösség apátságát. A veszprémi csata után ígéretét be is váltotta. A zsákmányból felépíttette a bazilikát és a monostort,

ellátta birtokkal és jövedelmekkel, a legyőzöttek tizedeivel pedig hasonlóvá tette a püspökségekhez.¹

Szent István uralkodása idején további apátságokat is alapított: *Bakonybél*t, *Zalavárt*, és a *zoborhegyi* monostort. Ezeken kívül az Árpád-korból a következő ismertebb, királyi alapítású, exempt, azaz a püspöki joghatóság alól kivett bencés monostorokat szeretném megemlíteni: *Tihany*, *Somogyvár*, *Lébény*, *Ják*, *Tata*. Mellettük már a XI., de még inkább a XII. században egymás után tűntek fel azok az apátságok, melyeket a királyok példájára egyes tekintélyes családok vagy nemzetségek alapítottak. A bencés korszaknak is nevezett román korszak (1046–1242) végéig kb. 80 apátság alakul Magyarországon, ami igen nagy szám, mert a szomszédos Ausztriában, nagyjából ugyanekkora területen nincs 30 apátság sem. Sőt, Európában egyedülálló módon, még a tatárjárás után is kb. 15 új monostort alapítanak. Az összes magyar bencés monostorok számát így 90 fölé tehetjük. Itt fontos megemlíteni, hogy a magyar szerzetesek nem követték a clunyi példát, és nem csatlakoztak a clunyi kongregációhoz.

A következőkben először áttekintem a bencések tevékenységét, munkásságát a még alakulóban lévő Magyarországon, majd részletesen foglalkozom három, Szent István nevéhez kapcsolható monostorral: Pannonhalmával, Zalavárral és Bakonybéllel.

A bencés rend jelmondatának megfelelően – *ora et labora* – az imádságos, lelki életre való koncentrálás mellett a szerzetesek minden erejüket a pogány magyarság megtérítésére szentelték. Első feladatuknak az ország nyugati részén, a Duna két partján letelepedő Lehel-törzs misszionálását tartották. A pécsváradi bencések a Botond-törzssel foglalkoztak, a zalavári szerzeteseket (a pannonhalmiak mellett) a Balatontól délre és nyugatra letelepedő Vér-Bulcsú törzs térítésére rendelte a király. A bakonybéli monostor volt az, amely – fekvésénél fogva – nagyobb szabású térítői tevékenység kifejtésére alig volt alkalmas.

¹ „A püspökségekhez hasonlatossá tette” kifejezés értelmezéséről ld. Török József tanulmányát in Török József–Legeza László–Szacsavay Péter: *Bencések*. Bp., 1996, Mikes Kiadó, 17–18. p.

A hithirdetés munkáját Magyarországon is fokozatosan követte az egyházszerzés, a hierarchia kiépítése. Ezt is Szent István irányította, de segítői, tanácsosai ezen a téren is a bencések voltak. Az egyházmegyék élére is szívesen nevezett ki bencés szerzeteseket püspöknek. Pl. Esztergomban Radla, Kalocsán Asztrik (Anasztáz), Pécssett Bonipert, akit azért is érdemes megemlíteni, mert ő ajánlotta Gellértet István királyunk figyelmébe.

A legelső magyar monostor, *Pannonhalma* alapítása még Géza alatt történt, amikor még sem érsekség, sem püspökség nem volt az országban. Valószínűleg 996 lehetett ez az időpont, erre utal az Istvánhoz kötődő, több ok miatt is vitatott pannonhalmi alapítólevél is.

Kb. 1002-ben történt meg a templomszentelés, ez alkalomból a király Anasztáz apát tanácsára kiváltságlevelet állított ki első és legkedvesebb monostora számára. Ez az ún. pannonhalmi alapítólevél, amelynek hitelességét tekintve megoszlik a kutatók véleménye.² A ránk maradt változat szerint a felszentelt apátság a következő kiváltságokat nyerte el:

1. A monte cassinói monostor szabadságát. Cassino okleveleiből és történetéből értesülünk, hogy monostora már régi időktől fogva minden egyházmegyétől elkülönített önálló területet alkotott, amely minden érseki és püspöki hatóság alól kivéve egyedül a római Szentszéknek volt alárendelve. Apátja – bár nem volt felszentelt püspök – teljes püspöki joghatóságot gyakorolt a monostorhoz tartozó területeken. Szent István tehát ugyanezt a kiváltságot biztosította Pannonhalma számára: az apátság már kezdetektől fogva közvetlenül a római Szentszék alá volt rendelve (*exemptio nativa*), azon egyszerű okból is, hogy alapításakor még nem létezett megszerzett püspökség Magyarországon.

² Az alapítólevél legújabb kritikai vizsgálatát Érszegi Géza: Szent István pannonhalmi oklevele c. cikkében végezte el, in *Mons Sacer 996–1996*. I. Pannonhalma, 1996, 47–89. p. Az oklevél kutatástörténetéről ld. Thoroczky Gábor: Szent István Pannonhalmi oklevelének historiográfiája, in *Mons Sacer 996–1996*. I. Pannonhalma, 1996, 90–109. p.

2. A somogyi ispánság tizedét mindenből: birtokból, mindenből, szőlőkből, vetésekből, várakból, amelyek máskülönben a megyéspüspököt illetnék.

3. Mentességet bármilyen háborgatástól.

4. A szabad apátválasztás jogát.

5. A jogot, hogy apátjukat bármely püspökkel fölszenteltethessék, és maguk a szerzetesek is bárhol és bármely püspöktől felvehessék a rendeket.

6. A hordozható kápolna jogát.³

7. Engedélyt, hogy az apát püspöki módra szandálban misézhet.⁴

Az alapítólevelet más oklevelekkel összehasonlítva felmerül a probléma: Magyarország első három századának összes pápai és királyi kiváltságleveléből hiányzik a 6. és 7. pont.⁵ III. Ince 1216. június 13-án kiadott nagy összeíró bullájában viszont szerepel több olyan kiváltság, amely nincs meg Szent István oklevelében. Ezért nem egyértelmű, milyen jogokat is nyert valójában a monostor első szent királyunktól.

A vizsgált korszak után a pápák többször is védelmükbe vették az apátságot. II. Paschalis volt az első, aki Péter pannonhalmi apát kérésére 1102-ben megerősítette a monostor kiváltságait. III. Sándor két bullában is (1175, 1181) figyelmezteti az összes magyarországi püspököt, hogy Pannonhalma általánosan ismert nagy kiváltságát sértetlenül megtartsák és megtartassák.

A pannonhalmi apát kiváltságos állásából következett, hogy nem volt köteles az esztergomi érsek vagy a győri püspök zsinatain megjelenni, mint a többi királyi alapítású monostor apátja. A cassinói jogközösség egy következménye a szabad apátválasztás joga. Cassino apátját a testvérek összessége vagy legalább nagyobb része választotta, megerősítését az apostoli széktől kérte. Erre nálunk a XI–XII. századból nincs okleveles anyag. A IV. lateráni zsinat egyenesen arra kötelezi a Szent-

³Ez Török József véleménye szerint vagy hordozható oltárt, vagy csak egy ereklyetartót jelenthet, melyet ünnepélyes alkalmakkor az apát előtt vittek. Török J.: i. m. 18. p.

⁴A püspöki szandál szíjjakkal volt megerősítve, hogy a gyors tönkremenést megakadályozzák. Török J.: i. m. 18. p.

⁵Pannonhalmi Rendtörténet I. 62. p.

szék közvetlen hatósága alá tartozókat, hogy a megerősítést Rómától kérjék, s így a pápai megerősítés joga a XIII. század elején már kétségtelen jogrendszerre vált.

Mivel királyi apátság volt, bizonyos, hogy e cím révén a többi királyi apátság módjára Pannonhalmát is szerették volna az érsekek saját jogkörükbe vonni. Utóbb sikerült biztosítaniuk a királyi apátságokra vonatkozó kiváltságaikat, de ezek Pannonhalmára nem terjedtek ki.

Szent István idejében 10 birtokkal rendelkezett a monostor.⁶ A birtokállomány folyamatosan gyarapodott. Az Árpád-kor végére Győr, Sopron, Veszprém, Komárom, Pest, Pozsony, Nyitra, Zala, Somogy és Tolna megyékben szétszórva feküdtek kisebb-nagyobb birtokrészek.⁷

A legősibb terület a Szent Márton-hegy, ez a legkorábbi birtok, amelyről így ír Szent László birtokösszeíró oklevele 1083. év körülről: *Primum predium est Pannonia, ubi monasterium situm est.*⁸ Az apátság rendelkezett a szentmártoni hegyjoggal, ami azt jelentette, hogy mindazok akik szőlőbirtokosok voltak Szent Márton hegyén, a tizedeken kívül metszésekor, kapáláskor, szüretkor külön fizetséggel tartoztak az apátságnak. Ezt idővel kezdték sokallni a szőlőbirtokosok, és egymás után perbe szálltak a monostorral.

A központi területet később körülvette egy belső és egy külső birtokgyűrű. Az anyagi feltételek, melyektől a kolostor fennmaradása függött, így biztosítva voltak.

A *zalavári* apátság előzményének Mosaburg tekinthető. A Szent Adorjánról elnevezett mosaburgi monostor említése legkorábban Arnulf királynak a salzburgi egyház régebbi birtokait megerősítő, 890.

⁶ Pannonia, Fizeg, Baluanis, Temirdi, Chimudi, Wisetcha, Vuosian, Murin, Curtov, Wag. Pannonhalmi Rendtörténet I. 564. p.

⁷ A tatárjárás előtti időből Albeus mester 1238 körüli összeírását érdemes megemlíteni. Kiadása: *Pannonhalmi Rendtörténet* I. 771–787. p. Ld. még: Solymosi László: Albeus mester összeírása és a pannonhalmi apátság tatárjárás előtti birtokállománya. In *Mons Sacer 996–1996*. I. Pannonhalma 1996. 515–526. p.

⁸ Pannonhalmi Rendtörténet I. 191. p.

november 20-i levelében fordul elő.⁹ Bár az oklevél lehet hamisítvány, azt mindenesetre bizonyítja, hogy a benne említett apátság már a hamisításkor létezett. Valószínűleg 897-ben vagy 898-ban foglalták el a magyarok Mosaburgot; 890 után az apátság elpusztulhatott, mert okleveleinkben Szent István újjászervezéséig nem találjuk nyomát.

A monostorról két – hamis oklevél – tudósít 1019 és 1024 keletkezésel. A hamisítás ellenére adataik között hitelt érdemlőek is vannak. Az 1019-es alapításról ír.¹⁰ Eszerint az alapítás évében a Szent Adorján templom, a Szent György és Szent Lőrinc tiszteletére emelt kápolnák már kész voltak és ezeket a győri és a pécsi püspökök szentelték fel. Az apátságot az alapító király tekintélyes birtokkal látta el. Adott falvakat, pusztákat, tizedeket, halastavakat, vásár- és vámjövendelmeket.¹¹

István király a megalapított és jövendelmekkel ellátott zalavári monostor első apátjává az itáliai Pétert tette, valószínűleg Gellért püspök tanácsára. Péter apátot a király felhatalmazta, hogy nagy ünnepeken főpapi jelvényeket használhat, hogy ő rendelhet papokat a Szent György- és Szent Lőrinc-kápolnák számára, valamint a kápolnák területén további kápolnákat építtethet.

Az első szerzetesek meglehetősen nagy létszámára abból következtethetünk, hogy a király a szerzetesek ruházkodására 200 rőf finom posztót utalt ki. Életmódjuk valószínűleg – hasonlóan a kor többi bencés monostorához – önellátó volt, az imádságon és elmélkedésen kívül fizikai és szellemi munkát végeztek.

Az 1024-es második (hamis) adomány- és kiváltságlevélben István kijelenti, hogy sem az apátnak, sem a konventnek nem szabad az apátság birtokait elfecsérelnie, szolgálait felszabadítania és szolgálatukat elengednie. Ha ez mégis megtörténne, a király érvénytelennek nyilván-

⁹ Pannonhalmi Rendtörténet VII. 18. p.

¹⁰ Kiadása: Pannonhalmi Rendtörténet VII. 494–495. p.

¹¹ Az 1019-es alapítólevél a következő birtokokat említi: Mártély, a Zala vidékén: Nagy-Rada, Esztergál, Zalavár, Csács, Borul, Csente, Nirigy, Bessenyő, Füzeg. Vásárjövendelmeket szolgáltattak: Csány, Csurgó, Pabar, Görbő, Szöllős, Kustán, Felső- és Alsó Mánd, Devceser, Egregy, Bács, Keszthely, Kolontár, Varó, Balaton-Hidvég, Balaton-Mogyoród, Iklód, Kolon, Komárváros, stb. Halastavak és halászhelyek: Fehértó, Madocsa, Bolsa, Drava.

nítja. Az apátsághoz tartozó papok kötelesek az apát parancsára a szerzetesi szellemnek megfelelő lelkigyakorlat tartása végett összegyűlni. A második oklevélben a következő kiváltságokat nyeri el a monostor: kivették az ország összes bírának és ispánjainak joghatósága alól, peres estekben az apát által választott bíró ítélkezhet. A monostor mentesült mindenfajta élelem- és pénzfizetés alól; és ha az apátság megtámadása miatt szükség volna rá, a király párbajjívóóról is gondoskodik. Az 1024-es oklevél további rendelkezése: azért, hogy a szerzeteseknek és hozzátartozóiknak ne kelljen az élelmezéshez és ruházkodáshoz szükséges dolgokat nagyobb távolságból beszerezni, a király Bárádnak hétfőn, Zalavárnak pénteken vásárt engedélyezett. A király további birtokokkal is ellátta a monostort.¹²

Végül szeretnék szót ejteni a fontosabb apátságaink közé tartozó *bakonybéli* monostorról. Ez a szerzetesház a Bakony rengetegében fekszik, elzárt, nem könnyen megközelíthető helyen. Itt a bencés életformának az imádságra és a remete-életmódra összpontosító formáját lehetett folytatni, amint arról akár Boldog Günther, akár Szent Gellért legendáiból tudomást szerezhetünk.

Eredetileg a királynének volt itt udvarháza, itt éltek a remeték. Ebből fejlődött ki a saját monostor. Az 1037-re keltezett alapítólevél hamisítvány, csak későbbi átiratokban találjuk meg.¹³

A hagyományosan 1018-ra datált alapítást oklevél nem támogatja. Török József felveti, hogy ez a dátum Günther remetéskedésének kezdetét s nem egy igazi közösség megszervezését jelentheti.¹⁴

1030-ra, amikor Gellért csanádi püspök lett, a béli monostorban már megszerveződhetett a szerzetesi közösség. Létszámára, arra hogy legalább 12-en voltak (ez az úgynevezett kis konventi létszám), abból következtethetünk, hogy Gellért mint csanádi püspök, innét is kapott a király rendeletére térítő szerzeteseket.

A kolostor anyagi viszonyainak rendezése, az apátság birtokokkal való ellátása nem történt meg rögtön az alapítás után, hanem csak idő-

¹²Az oklevél kiadása: Pannonhalmi Rendtörténet VII. 479–480. p.

¹³Közl.: Pannonhalmi Rendtörténet VIII. 224–227. p.

¹⁴Török József–Legeza László–Szacsvey Péter: *Bencések*. Bp., 1996, Mikes Kiadó, 19. p.

vel bővült Szent István és Gizella királyné adományai által. Tekintetbe kellett azonban venni az alapító szándékát, hogy ne legyenek a monostornak a közelben birtokai, nehogy elvonja a remeték figyelmét a szemlélődéstől. Ezért van, hogy a Bakonybélnek juttatott adományok távolabbra eső birtokrészekből állnak.¹⁵ Ezen adományokhoz számították a kolostor körüli erdőkben a szabad makkoltatást, fairtást és a közvetlen határhegyekben elejtett vadak fele részét. Az anyagiakon kívül a szellemi szükségletekről is gondoskodott a király, ő vetette meg a monostor XIII. század folyamán összeírt könyvtárának alapját.

Az István halála utáni belzavarok Bakonybél monostorát is erőteljesen érintik, amelyet különösen az apátsági birtokok éreznek meg.

Ez az apátság is exempt, azaz mentes volt a püspöki joghatóság alól, amelyet az 1037-re keltezett hamis Szent István-féle oklevél így fogalmaz meg: „Legyen ment a monostor minden zavarástól. A kolostornak apátját ezen hely érettebb gondolkodású szerzetesei szabadon választhatják, s a választott apát azzal a püspökkel szentelteti föl magát, amelyikkel akarja. Használja a főpapi jelvényeket, infulát, gyűrűt, pástorbotot, s ezen kiváltságánál fogva egy püspöknek hatalma alatt se álljon, hanem csak az esztergomi érsek zsinatán tartozzék megjelenni, hogy üdvös intelmeket hallván, magát és alattvalóit szerencsésen kormányozhassa. Az apátság szerzeteseinek szabadságában áll felszenteltetni magukat, ahol akarják, csak katolikus püspökhöz forduljanak. Az apátság területén lakó népek vagy oda költöző vendégek, akármilyen egyházmegyében tartózkodjanak, semmiféle jövedelmükből ne adják tizedeiket a püspöknek, hanem az apátnak.”¹⁶

Mindezen jogi igényeket az apátság IX. Gergely pápa elé terjesztette, aki 1230. április 19-én kibocsátott bullájával Szent Péter és az apostoli szék védelme alá fogadja a monostort.

¹⁵ Az első birtokok: Akol, Koppány, Árpás, Ponyvád, Magari (Apátfölde), Kajár, Nyúl, Paloznak. Vámhelyei, halásztanyái: árpási vám, báti vám, komáromi rév- és piacvám, szili piacvám és vásárjövedelem, Zlip halászhelye, Nádor, Madocsa, Tapolca. Gizella királyné adományai: Lapát és Abony majorságok, szőlő a Mátrában, Balamád halastóval, egy malom Veszprém mellett.

¹⁶ Pannonhalmi Rendtörténet VIII. 226. p.